

МАДЭРНІЗАЦЫЯ НАШАНІЎСКАГА МЕТАНАРАТЫВУ Ў АПОВЕСЦІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА «ЦІХАЯ ПЛЫНЬ»

Яшчэ ў 1906 г. у першым нумары «Нашай Нівы» была закладзена метанаратыўная праграма-ўстаноўка: каб беларусы зразумелі, што «...яны беларусы і людзі, каб пазналі свае правы...» [5, с. 32]. Нацыянальны адраджэнскі метанаратыў (паняцце метанаратыў будзем выкарыстоўваць а) у значэнні светапогляднай канцэпцыі, што прэтэндуе на ўніверсальнасць, дамінаванне ў культуры, «легітымное» пэўны лад мыслення [7, с. 459]; б) адлюстраванне / мадэляванне такой канцэпцыі ў мастацкім тэксце) з заклікам да ўсведамлення сваёй нацыянальнай прыналежнасці, да абуджэння нацыянальнай свядомасці найперш падаваўся праз тэкставыя наратывы ў літаратуры і публіцыстыцы. Аднак у большасці тагачасных твораў спрощана канстатавалася жаданае становішча суайчыннікаў.

Вобраз прыніжанага, маральна падаўленага беларуса вядомы яшчэ з лірыкі расійскіх класікаў (напрыклад, з «Чыгункі» М. Някрасава: *Видишь, стоит, изможден лихорадкою, / Высокорослый, больной белорус: // Губы бескровные, веки упавшие, / Язвы на тощих руках, / Вечно в воде по колено стоявшие / Ноги опухли; колтун в волосах // [...] Не разогнул свою спину горбатую / Он и теперь еще: тупо молчит / И механически ржавой лопатою / Мерзлую землю долбит!* [8, с. 154]) у часы М. Гарэцкага паспеў зрабіцца штампам масавай свядомасці.

Такое бачанне толькі знешняе, павярхоўнае. Гэты факт выразна ўсведомілі ўжо віднейшыя пісьменнікі-нашаніўцы, паплечнікі М. Гарэцкага ў справах беларускага нацыянальнага Адраджэння пачатку ХХ ст., пра што сведчыць знакамітая дыскусія на старонках газеты «Наша ніва», распачатая ў 1913 г. артыкулам «Сплачывайце доўг» Юркі Верашчакі (В. Ластоўскага). Ініцыятар палемікі абвяшчаў: «*кожны грамадзянін мае права сказаць — я беларус, я часць народа — і, карыстаючыся гэтым правам, я, ніжэй падпісаны, прылюдна на ўвесь край крычу: апрача драздоў, ануч, гною і пракляцця ў маёй душы ёсць яшчэ шмат красы, перад маімі вачамі скрозь краса, жыццё, сонца, песні і бязмернае багацце відаў. Я хачу мець усё гэта, ператворанае ў спектры калектыўнай нашай душы — у словах нашых паэтаў прарокаў*» [3, с. 145]. Такім выступам В. Ластоўскі паставіў творцаў перад пытаннем перагляду дамінуючага нацыянальнага метанаратыву, які выяўляўся ў тагачаснай літаратуры.

На гэта другі бок, «адзін з парнаснікаў» (Янка Купала) упэўнена адказаў: «*І паэта воляй-няволяй не можа абмінаць і замоўчваць цяперашняга жыцця. Не да пацераў, калі хата гарыць*» [3, с. 147].

У аповесці «Ціхая плынь» М. Гарэцкага мы бачым своеасаблівы працяг нашаніўскай дыскусіі. «Ціхая плынь» — яскравы выступ супраць стэрэатыпаў: супраць істотнага збяднення вобраза беларуса ў літаратуры 1910-х гг. з яе павярхоўнымі інтанацыямі «плачу аб старонцы» без заглыблення ў прычыны заняпаду.

Твор М. Гарэцкага – імпліцытны адказ на нашаніўскую дыскусію: у аповесці арганічна спалучыліся два погляды. У «Ціхай плыні» не ігнаруецца сацыяльная тэма, але яна не абмяжоўваецца плачам-скаргай, а раскрываецца знутры. Твор складаны, шматузроўневы, у ім відавочнае і імкненне бачыць прыгожае там, дзе яно ёсць. М. Гарэцкі распрацоўвае ў «Ціхай плыні» ідэю новага мадэрнізаванага адраджэнскага метанаратыву, здольнага праграмаваць чытача на станоўчыя змены ў стаўленні да беларускай рэчаіснасці.

З гэтай мэтай у аповесці «Ціхая плынь» выкарыстоўваецца прыём канрасту. З аднаго боку паказваюцца бедныя і гаротныя беларусы, з другога — велічнае мінулае, ціхая прыгажосць прыроды, прыгажосць летуценнай дзіцячай душы. У творы выяўляюцца прычыны цяжкага становішча, у якім знаходзіцца беларус.

Ужо ў першым раздзеле «Забыты край» перад чытачом не проста паўстае карціна заняббанасці, а з тэксту вынікае наратарская інтэнцыя: заклік да чытача задумацца над прычынамі такога становішча рэчаў. Наратар падштурхоўвае адрасата да суаднясення былой велічы краю, у якую ўжо нібыта і не верыцца, з цяпершняй сітуацыяй: *«нямала пішуць пра вялікае Лугвенева ў сівой мінуўшчыне. Цяпер яно забыта шумным светам і ціха спіць...»* [4, с. 244].

Апавядальнік не абмяжоўваецца жальбай: *«Заглушэў зусім вялікі стары шлях»* [4, с. 243]. Ён параўноўвае з мінулым, каб падвесці чытача да думкі, што так было не заўсёды, а, значыць, усё склалася не лепшым чынам па пэўных прычынах: *«Да трох дзён грымел тут некалі кірмаш з бойкім торгам і ўсякай весалосцю...»* [4, с. 244]. Робіцца спроба не столькі канстатаваць факты галечы, беднасці, вясковай «цёмнаты», колькі змяніць акцэнт успрыняцця.

На пачатку раздзела «Герой гісторыі» наратар малюе партрэт беларуса — старога дзеда, якога называе *«паэтам у ціхім сэрцы»*. Вобраз дзеда з'яўляецца падставай для разгортвання наступнага філасофскага выказвання: *«Хто счарсцвеў, пагінуў у будзёнішчыне, — у дзіцячыя гады быў вялікім музыкаю, граючы на скрыпачцы з лучынак і са струнамі з нітак. І даўлела яму, быў змысел і была радасць. Хто зрабіўся тупы, як палка, — у гады маленства з палкі вырабляў мастацкія для яго мастацкіх пачуванняў штукі: птушчак, звяроў і проста харошы кіёчак-папірашку. Надышлі гады жыццёвага амбарасу і бясконцага дурнога клопату — і знішчылі творчую радасць, растапталі дыямант у пабітым шкле, з паэта зрабілі быдліну»* [4, с. 250]. Можна ўспрымаць гэта як алегарычна-сімвалічны вобраз. У прыведзеным урыўку своеасаблівая квінтэсэнцыя, выяўленне пераасэнсаванага метанаратыву: беларус — паэт у душы, а яго цяжкае сацыяльнае становішча не асабістая віна, а вынік неспрыяльных умоў. Да ўспрыняцця гэтай думкі наратар рыхтуе чытача ад самага пачатку твора.

Наратар на працягу апавяду імкнецца пераканаць чытача, змяніць яго стэрэатыпнае бачанне, прымусіць адкінуць грэблівасць і пагарду. Л. Корань слушна заўважыла, што «М. Гарэцкі як бы прадчувае такога

непрызнага, такога глухога і сляпога чытача; пісьменнік як бы ўлічвае заканамернасці тэндэнцыйнай рэцэпцыі» [6, с. 37]. Вось прыклад з тэксту аповесці, якім можна пацвердзіць гэтую думку: *«Калі вочы вашы послабкі, калі яны, апрача свайго ўласнага адбітку і злётнае цямноты, нічога ў акно не ўбачаць, — вы не грэбуйце, не бойцеся запэцкаць рукі і ўпыхніце лахманы. У дзірку бухне з хаты цяжскаватае смуроднае наветра»* [4, с. 251]. Далей паказваецца ступень заняпаду, акцэнтаваная праз натуралістычныя, вельмі дэталізаваныя малюнкi, іх «кінематаграфічнае» ўзбуйненне, вывядзенне на першы план. Супрацьстаяць такому заняпаду проста няма змогі ў слабога «маленькага» чалавека. І, чытаючы фразу з апісаннем старой печы: *«калі вы доўга прамучыце яе пад сваім урачлівым культурным поглядам, у якім нявера і крытыка, дык яна, ох, ліханька! — загрыміць цэглай і падавіць усё, што ў ёй і пад ёю [...]»* [4, с. 251], мы разумеем, што наратар, выстаўляючы і печ, і ўсю бедную хату на «мучэнне» пад «урачлівы культурны погляд», сам сурокаў гэтага погляду не баіцца і нават іранізуе з яго магчымай «разбуральнай» сілы. Так апавядальнік праз сваё слова выяўляе агульную аўтарскую мараль.

На паверхні жыцця — негатыў. Таму ў творы ўсё пачынаецца з яго, з палемічнай інтанацыі. Палеміка з негатыўным метанаратыўным бачаннем вядзецца праз заглыбленне ў сутнасць праблемы.

Апавядальнік пачынае расповед непасрэдна пра самага Хомку з апісання пары яго дзяцінства.

У «Горкай прамудрасці» перад чытачом адкрываецца адна з самых тыповых карцін гвалту над беларусам, калі дзяцей у школе прымушаюць забыцца на родныя словы. Для таго, каб чытач змог успрыняць новы адраджэнскі метанаратыў, важна было паказаць, чаму ўсведамленне сябе беларусам важнае, і як яно ўвесь час знішчаецца.

У творы М. Гарэцкага Хомка не разумее, хто такі «скворушка», хоць выдатна ведае, хто такі шпак (за што і атрымоўвае адпаведную мянушку). Герой аповесці, якому цяжка вымаўляць словы па-руску, пазбаўляецца права вучыцца ў школе і ў роспачы знішчае ненавісную «бірку» — здзеклівую пазнаку няздары. Гэты ўчынак адзіны яскрава знешне выяўлены бунт Хомкі. Антон Адамовіч у «Спробе манаграфіі» адзначыў фаталістычную абыякавасць, якую закладалі ў свядомасць персанажа аповесці Хомкі з дзяцінства; супраць якой хоць і ўзнікае ў хлопчыка рыса «некаторага як-бы пратэсту» [2, с. 168], але гэты пратэст яшчэ вельмі слабы. Аднак даследчык не акцэнтаваў увагу на тым, што пратэст у творы яскрава выяўлены праз аўтарскі пункт гледжання і праз наратарскі дыскурс.

Маленькаму беларусу давялося прайсці немалую «школу жыцця» — чараду эпізодаў несправядлівасці і ўціску. Чарговае прыніжэнне ён перажывае на начлезе ў чужой хаце, калі яго разам з бацькам «трэслі», бо беспадстаўна падазравалі ў крадзяжы. І пасля такой знявагі апавядальнік падкрэслівае, што хлопчык ведае: *«бацька нап'еўца на станцыі, дамоў нічога не прывязуць, бо нічога не заробяць пасля той выпіўкі. Бацька будзе*

злосны, будзе крычаць, біць коні...» [4, с. 273]. Такім чынам, у «Ціхай плыні» фіксуецца і павярхоўны ўзровень (рэалістычна, нават натуралістычна), і сутнасны. У творы вытлумачваюцца п'янства і жорсткасць у паводзінах беларуса. Яны выкліканы несправядлівасцю, прыніжанасцю, немачымасцю абараніць сябе.

У раздзеле «Млявыя сненні» наратар паядноўвае жорсткую рэчаіснасць, у якой знаходзіцца Хомка Шпак, з яго часам светлымі дзіцячымі, а часам не па-дзіцячы гаротнымі снамi, ад якіх кожны раз абуджае жорсткая рэальнасць. Прачытваецца выразнае аўтарскае спачуванне маленькаму герою і, разам з тым, акцэнтуюцца ўвага на прыгажосці душы хлопчыка, здольнай, нягледзячы ні на што, успрымаць прыўкраснае.

Раздзелы «Кірмашовыя прыемнасці», «Парогі», – чарговыя гісторыі несправядлівай крыўды, дзе ўвага чытача, стаўленне якога да беларуса М. Гарэцкі хоча змяніць, акцэнтуюцца на тым, што віна ў няшчасцях Хомкі ляжыць не на самім героі.

З праведзенага аналізу вынікае, што ў «Ціхай плыні» выразна прасочваецца дынамічная наратыўная стратэгія – арыентацыя на фіктыўнага чытача; яна звязаная з упэўненасцю ў тым, што адрасат знаходзіцца пад уладай дамінуючага негатыўнага метанаратыву.

У тэксце аповесці мадэрнізуецца нашаніўскі адраджэнскі метанаратыў. А любы новы ўласна-тэкставы наратыў мае на мэце запраграмаваць чытачоў на іншы, новы погляд, прэтэндуе на легітымацыю. Як вядома, мастацкія творы могуць змяняць уяўленні пра рэчаіснасць. Такую мэту і ставіў перад сабой пісьменнік, ствараючы аповесць. У «Ціхай плыні» на змену спрошчанай канцэпцыі пра няшчаснага беларуса прыйшла іншая – якая падштурхоўвала не проста да шкадавання і бунту, а да разумення-прыняцця, суперажывання-любаві.

У прааналізаванай аповесці М. Гарэцкі здзейсніў мастацкае раскрыццё вобраза рэальнага беларуса. У творы выяўляецца ўстаноўка легітымаваць наступнае веданне: трэба не судзіць павярхоўна, а найперш зразумець прычыны, якія вымушаюць беларуса знаходзіцца ўпрыніжаным становішчы, убачыць рэальную глыбокую драму яго жыцця.

ЛІТАРАТУРА

1. Адамовіч, А. Брану скарбаў сваіх адчыняю.... — Мінск, 1980.
2. Адамовіч, Ант. Максім Гарэцкі // Узвышша. — 1928. — № 5. — С. 130–172.
3. Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён / уклад. Л. Баршчэўскі. — Мінск, 2006. — С. 143–148.
4. Гарэцкі, М. Ціхая плынь // Выбраныя творы / уклад. Р. Гарэцкага і Т. Голуб, прадм. і камент. Т. Голуб. — Мінск, 2009. — С. 243–298.
5. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: У 4 т. Том 1. 1901–1920 / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т літ. Імя Я. Купалы. — 2-е выд. — Мінск, 2001.
6. Корань, Л. Максім Гарэцкі / Цукровы пеўнік: літ.-крытыч. арт. — Мінск, 1996. — С. 22–65.
7. Коротченко, Е. П. Метанарратив // Постмодернизм. Энциклопедия / Под ред. А. А. Грицанова, М. А. Можейко. — Минск, 2001. — С. 459–461.
8. Некрасов, Н.А. Железная дорога // Размышления у парадного подъезда: Стихотворения. — СПб., 2007. — С. 151–157.